

УДК 811.161.2'38:004.738.2-6

СИСТЕМА ФАЗОВИХ ЗНАЧЕНЬ ДІЄСЛОВА З ПРЕФІКСОМ ВІД- (ВІДІ-, ОД-, ОДІ-)

Сидоренко Т. М.

У статті проаналізовано особливості семної структури дієслівного префікса від- і його фонетичних варіантів (віді-, од-, оді-) як реалізаторів фазового значення завершення (кінця) дії.

Ключові слова: фазовість, сема, префіксальний формант, способи дієслівної дії.

В статье проанализированы особенности семантической структуры глагольного префикса от- и его фонетического варианта (ото-) как реализатора фазового значения завершенности (конца) действия.

Ключевые слова: фазовость, сема, приставочный формант, способы глагольного действия.

The article analyses peculiarities of semantic structure of verbal prefix від- and its phonetic variants віді-, од-, оді- as realizers of phase meaning of action completion.

Key words: phase, semantic, detachable formant, methods of verbal action.

Підґрунтям сучасної української аспектології стали дослідження науковців Ю. С. Маслова [5], М. А. Шелякіна [9], О. М. Соколова [6], О. В. Бондарка [1], А. П. Грищенко [8], М. І. Калька [4], С. О. Соколової [7] та ін. протягом кількох десятиліть. Аспектуальність як функціонально-семантична категорія є предметом вивчення морфології, лексики, словотвору та синтаксису. Проте структурно-семантичний аспект фазовості, як складової аспектуальності, недостатньо досліджений у вітчизняній і зарубіжній лінгвістиці, що зумовлює необхідність ґрунтовних студій цього лінгвістичного матеріалу.

До аспектуальності належать такі характеристики перебігу та розподілу дії в часі, як обмеження/необмеження, наявність/відсутність внутрішньої межі, представлення дії як процесу, який сливається, або обмеженого межею цілісного факту, кратність, тривалість, виділення певної фази дії (фазовість), актуальність наслідків дії для пізнішого часового плану (перфектність), відмінність між власне дією, станом і відношенням.

Фазовість у мові представлена триєдиним семантичним концептом “початок”, “тривалість”, “завершення”.

О. М. Соколов розглядає фазовість як спосіб “обмеження процесності певною часовою межею в діапазоні від моменту виникнення (початку) до завершеності (закінчення)” [6, с. 104].

В українській мові поняттям фазовості послуговуються для систематизації способів дієслівної дії (СДД), зокрема А. П. Грищенко вказує, що часові СДД

відображають особливості реалізації відповідних процесуальних ознак у часі. Серед них можна розрізнити такі часткові різновиди: починальний (захворіти, побігти, поїхати, поповзти); кінцево-результативний (зробити, програти, відстояти, відмучитися); тривало-обмежувальний (пробалакати (двадцять хвилин), проволочитися (цілий день)); тривало-дистрибутивний (роздумувати, розгулювати, розбалакувати) СДД [8, с. 414].

У способах відтворення фазовості будь-якого процесу домінуюча роль належить префіксам.

Зі структурного погляду, префікс характеризується точно визначеною в слові позицією – препозитивною щодо кореня, тобто має морфемний шов лише з одного боку – праворуч. Значення префіксів здебільшого зберігаються, не сливаються повністю із значеннями основ-мотиваторів, тобто не розчиняються в загальних значеннях твірних слів [7, с. 32]. Префіксальна деривація корелює із семантичною, оскільки під впливом афіксальних засобів актуалізується певний значеннєвий зміст носіїв фазового значення в аспектуальному класі дієслів.

Мета роботи полягає у з’ясуванні семної структури дієслівного префікса від- і його фонетичних варіантів (віді-, од-, оді-) як реалізаторів фазового значення. Такий опис дозволить поглибити реєстр значень префіксального дієслівного форманта від-.

Об’єктом дослідження є дієслова доконаного виду із префіксом від-. Предметом наукового аналізу визначено структурно-семантичні особливості

префікса від- у системі понятійної категорії фазовості.

Префікс у дієслові конкретизує практично кожну безпрефіксну основу, підводячи її під певний значеннєвий тип. У мовознавчій науці прийнято розрізняти морфи та аломорфи однієї морфеми. Як зазначає М. Я. Плющ, морф – конкретний вияв морфеми, найменша значуща частина, що виділяється у складі певної словоформи слова (те ж, що і варіант морфеми). Аломорф – це морф певної морфеми, що зазнав фонетичної модифікації, зумовленою звуковим складом сусідніх морфів або формальною будовою слова [8, с. 255–256]. Таке фонетичне варіювання префіксальних афіксів пов'язане з пристосуванням до твірної основи, тому комбінування різних варіантів префікса з однією і тією ж основою неможливе, тобто немає умов для морфемно-семантичної комбінаторики.

Вибір кінцевого звука у варіантах префікса від- зумовлений твірною основою. Варіанти од-/оді- вживаються значно рідше, дієслова з ними стилістично марковані, тому словник може подавати їх із відсиланням до основного варіанта.

У переважній більшості дієслівних префіксів словотвірна функція поєднується з граматичною, видотворчою.

Префікс від- та його фонетичні аломорфи виступають засобом формування видових пар: відварювати – відварити, відвозити – відвезти, відвудувати – відвідати, відводити – відвести, відв'язувати – відв'язати, відгинати – відігнути, відгороджувати – відгородити, відгортати – відгорнути, віддавати – віддати, віддирати – віддерти, віджимати – віджати, відкошувати – відкосити, відкривати – відкрити, відкреслювати – відкреслити, відкрокувати – відкροїти, відкручувати – відкрутити, відкушувати – відкусити, відлазити – відлізти, відламувати – відламати, віднаходити – віднайти, відпарювати – відпарити, відполіровувати – відполірувати, відрубувати – відрубати, відшкріпати – відшкріпати, наприклад, Народ зрікається свого сина, що, приваблений чужою культурою, кидає свою й позбувається психології свого народу, відкидає жадання і домагання, які мають певну традицію, і переходить до чужинців (Ю. Меженко). Степан вперше за цей вечір, одірвавшись поглядом від землі, підвів очі до неба (В. Підмогильний).

Семантичний потенціал префікса від- з аспектологічного погляду також досить вагомий, зокрема під час вираження фази завершення (кінця) дії.

А. П. Грищенко аналізовані похідні дієслова зараховує до кінцево-результативного СДД [8, с. 414]. У монографії С. О. Соколової ці дієслівні деривати зараховано до фінітивного СДД (автор використовує синонімічний термін “роди дієслівної дії”), які вказують на закінчення дії, після якого вона не може бути продовжена [7, с. 134]. Мотиваторами цих похідних одиниць є виключно неграничні основи: Йому вже всі зозулі відкували (Л. Костенко). Отак усе відкрокувалось, Все до початку відмоталось (М. Вінграновський). І одридали в небі журавлі мені людину в світі найдорожчу (Л. Костенко).

Однак ідея завершення актуальної дії за допомогою цієї словотвірної моделі не виражається:

процес/перебування в певному стані як такий із певних причин не може продовжуватися (тривати).

За нашими дослідженнями, у межах дериватів із префіксом від- (віді-, од-, оді-) на позначення інваріантної ознаки кінця дії виділяються кілька виразних груп дієслів із семами:

а) ‘перехід суб'єкта/об'єкта в інший, кінцево-результативний стан’: відболіти, відблищати, відзеленіти, відлкотувати, відквітувати, відкохати, відмучитися, відлюбити відсердитися, відплакати, відсидіти: Одмучилась. Одгостовала націй несправедній землі (Л. Костенко). Одспівало серце, одлюбило – не збудить, не покликать (Б. Олійник). Мені ті дні повік не одболять (Л. Костенко); Наді мною ночами відплакала мати, Я ж не зрікся ні мови, ні пісні її (Д. Павличко);

б) ‘завершення тривалої в часі, але не обов'язково безперервної дії’. Ця сема представлена тематичними групами одиниць буття або дій на позначення певних видів діяльності: відгуляти, віджити, відкозакувати, відрибалити, відколядувати, відлежати, відсапати, відчергувати;

в) суб'єкт не може виконувати певну дію або перебувати у відповідному стані в результаті вичерпності внутрішніх ресурсів або відведеного часу, що, як правило, підкреслюється словом своє. Відповідне значення реалізується лексико-тематичними групами дієслів стану, руху, мовлення: відстраждати, відспівати, відсурмити, відтанцювати, відтарабанити, відтужити, відтупіти, відтуркотіти, відтьохати, відшпурляти, відщедрувати, відщebetати, відговорити, відкринати, відволати, відгукати, відлементувати, відстрибати; відкувати, відвоювати, відсвітити, відстукати, відлігати, відмахати, відвозьти, відмарширувати, відносити, від'їздити, відбудувати, відбуксувати, наприклад: Одкричали своє й мої мовчазні односельці та однокласники, ровесники мої (О. Сизоненко);

г) ‘завершення процесу фізичного покарання одного суб'єкта іншим’. Часто цей процес перетворюється на ідею звичайного побиття, а причини, разом із тим і відповідальності за скоєне, може й не бути: віддубасити, віддухопелити, віджарити, відкатувати, відмолотити, відколошматити, відлупцювати: Чингізхан віддубасив не одного свого ближнього, вимагаючи від нього собі безсмертя (Ю. Мушкетик).

г) ‘процес завершення нерозчленованих процесів на позначення явищ природи’: відготіти, відбушувати, відшуміти, відвирувати, відгоріти, відгриміти, відгутіти, відгудіти, відгуркотіти, відкапати: Відготіло в полі, відгуло (Т. Шевченко).

Варто зауважити, що всі префіксальні ряди дієслів із префіксом від- відкриті, наприклад, Словник у 11-ти томах не фіксує значення з вказівкою на фазу кінця дії у словах відкохати, відшкандибати тощо.

Отже, здійснений аналіз дає підстави зробити такі висновки: похідні дієслова з префіксальним формантом від- (віді-, од-, оді-) мають набір сем, які конкретизують фазу завершення дії, сполучаються з вторинним значенням дієслова або стають причиною “семантичного зсуву” в значеннєвому плані дієслівної одиниці.

Література

1. Бондарко А. В. Основы функциональной грамматики: Языковая интерпретация идеи времени / А. В. Бондарко. – СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 1999. – 260 с.
2. Городенська К. Г. Префікси і префіксоїди в українській мові / К. Г. Городенська // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С. 36–41.
3. Кагал О. О. Особливості фазової характеристики дієслів із префіксом *за-* / О. О. Кагал // Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – 2007. – Т. 20 (59), № 1. – С. 62–67.
4. Калько М. І. Категорія аспектуальності в сучасній українській літературній мові : автореф. ... доктора філол. наук : спец. 10. 02. 01 “Українська мова / Калько Микола Іванович ; Інститут української мови НАН України. – К., 2009. – 40 с.
5. Маслов Ю. С. Очерки по аспектологии / Ю. С. Маслов. – Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1984. – 263 с.
6. Соколов О. М. Имплицинтная морфология русского языка : монографія ; отв. ред. С. О. Соколова. – 2-е изд. – Нежин : ООО “Гідромакс”, 2010. – 184 с.
7. Соколова С. О. Префіксальний словотвір у сучасній українській мові : монографія / С. О. Соколова. – К. : Наук. думка, 2003. – 283 с.
8. Сучасна українська мова : підручник для студ. філологічних спеціальностей вищ. навч. закл. / за ред. А. П. Грищенка. – 2-ге вид. – К. : Вища школа, 1997. – 493 с.
9. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола: Теоретические основы / М. А. Шелякин. – Таллин : Валгус, 1985. – 216 с.